

Intervenció arqueològica a un refugi de comandament de les Brigades Internacionals durant la Batalla de l'Ebre. Resultats de les excavacions realitzades al Molí de Ferriol (Corbera d'Ebre)¹

**A report on the Archaeological Excavations at a Commandment Post of
the International Brigades during the Battle of the Ebro on Molí de Ferriol
(Corbera d'Ebre)**

Mireia Romero Serra

Grup de recerca DIDPATRI.

Departament de Didàctiques Aplicades.

Campus Mundet. Edifici de Llevant. Despatx 120

Universitat de Barcelona

Passeig de la Vall d'Hebron, 171. 08035 Barcelona

✉ mireia.romero@ub.edu

Rebut: 20/12/2017

Acceptat: 15/01/2018

Resum

Durant l'agost i principis de setembre de 1938, les forces republicanes van haver de regular davant la forta ofensiva dels nacionals en els diferents escenaris de combat. La pugna al nucli urbà de Corbera d'Ebre i les seves rodalies esdevingué molt dura i provocà combats acarnissats. Algunes de les brigades internacionals, com les XIII i XV, van jugar un paper molt important en la defensa de Corbera d'Ebre, fins a retirar-se cap al nucli estratègic de les Camposines. Fonts orals i arqueològiques evidencien la construcció en aquesta zona de diversos llocs de comandament des d'on es coordinaven els moviments de la defensa republicana. Un d'aquests punts es localitza a la cova d'en Molí d'en Ferriol, excavada pel grup de recerca DIDPATRI en una campanya arqueològica durant el setembre de 2016. En aquest article s'exposen els resultats arqueològics obtinguts de la intervenció arqueològica.

Paraules clau: Batalla de l'Ebre, refugi, lloc de comandament, brigades internacionals, intervenció arqueològica.

1. Aquest article es contextualitza en el projecte: Aquest article es contextualitza en el projecte: Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil española. EDU2016-76589-R

Abstract

During the final phase of the Battle of the Ebro, the republican army has to retreat due to the aggressivity of the offensive by the nationals in all fronts. The battle in the urban space of Corbera de l'Ebre and its surroundings were becoming more intense as bloody fights were taken place. Some International brigades, as XIII and XV, played a role very important in the defense of Corbera till their retreat to the strategic point of Les Camposines. Oral and archaeological sources has given prove of the creation of posts of commandment from which the movements of the defense were coordinated. One of these positions was located in the cave of El Moli den Ferriol. The site was excavated by the research group DIDPATRI during an archaeological fieldwork campaign on september 2016. The aim of this paper is to present the archaeological findings discovered.

Keywords: *Battle of the Ebro, refuge, commandment post, International Brigades, archaeological fieldwork*

Sumario

1. Introducció; 2. Situació geogràfica de la intervenció; 3. Context històric; 4. Intervenció arqueològica; 5. Conclusions; 6. Referències bibliogràfiques

1. Introducció

La Batalla de l'Ebre va ser una de les més importants lliurades a Catalunya i esdevingué decisiva en el conflicte de la Guerra Civil espanyola. Les evidències arqueològiques resultants de la batalla, tant pel què fa als materials mobles com immobles i les petjades en el paisatge, així com el patrimoni immaterial, continuen sent molt rellevants. Tanmateix encara no existeix una activitat arqueològica prou sostinguda i holística per conèixer aquest esdeveniment històric, tenint en compte que la importància de l'arqueologia és fonamental per entendre els processos conflictius contemporanis. No podem obviar, que molts dels treballs desenvolupats en aquesta àrea de l'arqueologia provenen d'investigadors i arqueòlegs com, Alfredo González-Ruibal (2007, 2011, 2016), Xurxo Ayán Vila (2016, 2017) etc. No obstant, aquests escenaris associats a la batalla més important de la Guerra Civil espanyola segueixen condicionats pel pas del temps i per les constants activitats de furtius que han alterat irremeiablement alguns d'aquests llocs claus.

Una de les línies principals del grup de recerca DidPatri ha estat apostar per una investigació multidisciplinària relacionada amb la intervenció i valorització del patrimoni arqueològic de conflicte i en el desenvolupament d'estratègies d'interpretació. Durant els últims anys, el grup ha participat activament en diferents projectes vinculats al patrimoni i la memòria de la Guerra Civil espanyola. Destaquen, especialment, les intervencions a l'aeròdrom i el refugi antiaeri de la Garriga (2007-2009), les accions de recuperació i posada en valor del patrimoni vinculat a l'aviació republicana del Penedès (2007 fins a

l'actualitat) i les diverses iniciatives d'investigació i difusió de projectes arqueològics relacionats amb el patrimoni material i immaterial de Batalla de l'Ebre (2011 fins a l'actualitat). En referència a aquest últim, s'han desenvolupat diversos projectes de recerca arqueològica i històrica com la recuperació d'espais de la Línia Fortificada de la Fatarella i la intervenció arqueològica en un refugi a prop de Corbera d'Ebre, tal com s'especificarà en el present article.

En aquest context, l'objectiu de la nostra intervenció arqueològica s'ha centrat, principalment, a investigar i a documentar el potencial científic i patrimonial d'un escenari de conflicte conegut per la historiografia de la batalla de l'Ebre. Segons es va poder confirmar per les notícies dels veïns i per la tasca de localització duta a terme durant anys per l'Associació Lo Riu de la Fatarella i per l'investigador i historiador Alan Warren, a la zona a intervenir es van localitzar diversos materials i estructures conservades de l'època, susceptibles de ser investigats mitjançant metodologia arqueològica susceptibles d'aportar informació sobre el què podria haver estat un lloc de comandament de les brigades internacionals durant el mes de setembre de 1938. A partir d'aquí, i gràcies a la autorització i cooperació dels mateixos propietaris del terreny, s'iniciaren les accions pertinents per estudiar i recuperar el valor d'un espai que hauria correspost a un moment històric de la Batalla de l'Ebre.

Situació geogràfica de la intervenció

El poble de Corbera d'Ebre, situat a la comarca de la Terra Alta, es localitza a la carretera N-420, entre les poblacions de Móra i Gandesa. Com a conseqüència de la Guerra Civil, Corbera d'Ebre va quedar completament destruïda i els habitants es van anar traslladant a la part baixa del turó, a banda i banda de la carretera. Partint d'aquest context, la zona d'intervenció arqueològica es localitza concretament a una petita cova artificial situada a la vall del riu Sec², vora del quilòmetre 809 de la N-420 (fig. 1). Segons el registre cadastral de Corbera d'Ebre, aquesta àrea és coneguda com a Molí de Ferriol (Corbera d'Ebre, Tarragona). Es tracta, concretament, d'un refugi excavat aprofitant un desnivell del terreny, d'uns 30m² aproximats de superfície a l'interior. Inicialment els accessos al refugi estaven pràcticament tapiats per sediments procedents del camí rural municipal. No obstant això, les boques d'entrada i sortida a l'estructura es podien percebre fàcilment (fig.2).

Segons informacions procedents de fonts historiogràfiques i de testimonis orals (Henríquez, 2009; Mateo, 1986; Tagüena, 1973), els llocs de comandament de les Brigades Internacionals, concretament de la XV, van disposar de diferents llocs de comanda-

2. Coordenades geogràfiques del punt d'intervenció: x = 41.084961, y = 0.510521.

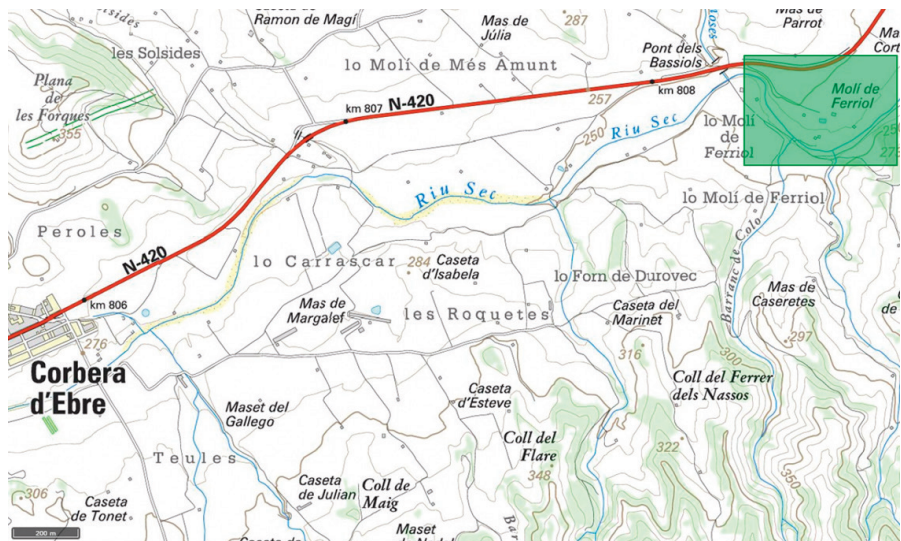
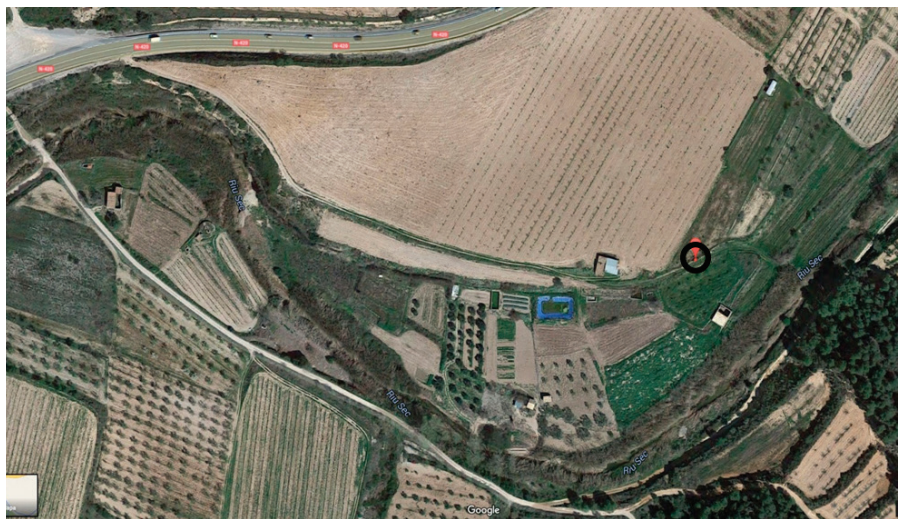

Figura 1. Situació de l'àrea d'intervenció arqueològica, a prop de Corbera d'Ebre i de la carretera que mena de Corbera d'Ebre a Gandesa (mapa topogràfic 1/50.000 ICC).

Figura 2. Ubicació del refugi en l'àrea de Molí de Ferro (ortoroto 1/25.000 ICC).

ment. Alguns han estat localitzats i identificats a la Serra de Pàndols³. Un altre punt que es podria relacionar amb el comandament d'aquesta brigada és precisament a aquest punt d'excavació, contextualitzat durant el mes de setembre de 1938¹. En aquest sentit, la posició del refugi és summament interessant si tenim en compte que es localitza a pocs metres de la carretera que mena de Corbera a Gadesa, a la Vall del riu Sec, i proper i equidistant a la Cota 287. Una estructura que hauria constituït un exemple perfecte de lloc de comandament republicà de primera línia, ocupat i defensat primerament pel Batalló 52 Palafox de l'eslava XIII Brigada Internacional, on sobresortiria la companyia Naftalí Botwin⁴ i, posteriorment substituïda pel batalló britànic de la XV Brigada Internacional (Henríquez, 2009; Reverte, 2017).

Context històric

Durant l'agost i setembre de 1938, les forces republicanes van anar reculant en els diferents escenaris de combat de la Batalla de l'Ebre, davant les intenses contraofensives de Franco. En aquest context, Molí de Ferriol va ser uns dels punts d'organització i defensa de les posicions i línies republicanes entre els dies 21 i 23 de setembre.

Un cop les forces nacionals van ocupar definitivament Corbera d'Ebre, aquests van seguir el seu avenç en direcció a l'encreuament de les Camposines. El seu objectiu era iniciar una ofensiva mitjançant un atac frontal que, partint del poble de Corbera, arribés fins a l'encreuament de les Camposines, seguint la Vall del riu Sec a través de la carretera com a eix vertebrador. Complint amb aquest fi, els soldats nacionals van anar avançant, ocupant i assegurant els dominis progressius del terreny i de les diferents posicions republicanes, situades en punts dominants als cims de les Serres de la Vall i de la Fatarella. Aquest avenç també acabaria generant combats a les zones de Coll del Cosso i Molí de Ferriol.

Enfront de l'amenaça d'ocupació dels soldats franquistes, les forces republicanes van construir un intens pla de fortificació en els diferents punts, per controlar l'avenç nacional des dels seus observatoris. Malgrat els esforços, però, la constant i agressiva concentració de l'aviació italiana i alemanya, així com de l'artilleria i dels tancs des de la carretera general fins a l'encreuament de les Camposines, van causar importants destrosses materials i humanes.

El 21 de setembre, la infanteria i l'aviació nacional van centrar els seus objectius als voltants del sud de la carretera general per atacar les posicions republicanes, concretament les del 52 Batalló, prenent com a nucli central Molí de Ferriol: «*Las fuerzas*

3. Per a més informació: <https://bit.ly/2GyvCql> i <https://bit.ly/2ElrBUl> (última consulta realitzada al 05/04/2018).

4. Companyia jueva que comptava amb una publicació pròpia editada en *yiddish*.

adversarias intentaron aplastar nuestras posiciones del sub-sector de la XIII Brigada, desencadenando sucesivas oleadas de bombardeos, alcanzando unas y otras de lleno a nuestro Puesto de Mando. Durante más de dos horas, aquel mortífero fuego cubrió materialment todo nuestro sector, impidiéndonos la observación por las densas nubes de polvo en que estábamos envueltos». (Hernández, 2009: 416). La intensitat de la lluita per aconseguir les posicions de Molí de Ferriol, va obligar a la XIII Brigada centrar totes les reserves i forces a la zona per tancar definitivament el pas nacional i mantenir el territori, per la seva estreta relació i comunicació amb les posicions de la cota 287⁵. Per aquest propòsit, va ser precis desplaçar quatre companyies del 49 Batalló com a forces de recolzament. Tot i això, la duresa dels atacs van causar gran quantitat de baixes, esgotant les reserves de la XIII Brigada i obligant a efectuar un canvi de dispositiu. En aquest context, la XIII Brigada va ser substituïda per la XV que, per ordre de l'Estat Major, havia estat reforçada amb la incorporació de nous reclutes⁶, amb l'objectiu de seguir resistint i mantenint les posicions republicanes davant l'amenaça dels nacionals. No obstant això, pocs dies després, concretament el 23 de setembre, les Brigades Internacionals van ser retirades del front, generant entre les forces republicanes un buit de tres mil veterans instruïts. Una pèrdua que acabaria debilitant la seva resistència a les línies i posicions de combat, fins a obligar-los a retirar-se definitivament del territori: *“Los posteriores reconocimientos que realizó el enemigo para cerciorarse de si habíamos evacuado algunas otras posiciones no le dieron más resultados que el de impedirnos asegurar a las fuerzas relevantes en el Molino de Farriols posición que por otra parte era difícil de ser defendida una vez abandonada la cota 287”* (Hernández, 2009: 428).

Intervenció arqueològica⁷

Tal com s'ha exposat anteriorment, l'excavació arqueològica es focalitzà a la zona de Molí de Ferriol, a una cova artificial excavada en una paret contigua d'un camí rural, que connecta amb la carretera N-420. Un espai totalment accessible, que ha estat conegut i utilitzat durant anys pels veïns de la zona. La evidència d'aquest fet es confirma per

5. Havien enllaçat una línia telefònica que comunicués la XIV Brigada de la 45 Divisió, ubicada al sector nord de la carretera, amb la XIII Brigada de la 35 Divisió, situada al front sud (Hernández, 2009).
6. La manca d'efectius republicans va obligar als comandaments a substituir les baixes de les unitats de l'Ebre amb presoners, desertors, indultats, etc. (Hernández, 2009).
7. La intervenció arqueològica s'ha portat a terme amb el suport del projecte de recerca I+D+i *Iconografía y recreación histórica en la didáctica del patrimonio. El caso de la Guerra Civil Española* (EDU2016-76589-R), finançat pel Ministerio de Economía y Competitividad. Investigadors principals: Dr. Francesc Xavier Hernández Cardona i Maria Feliu Torruella.

Figura 3: Les dues primeres fotografies mostren l'estat de les entrades i sortides del refugi després que el nivell del camí fos rebaixat. Quant a la tercera imatge es pot observar el nivell d'escombraries superficial abans d'iniciar l'excavació arqueològica.

la visibilitat des de l'exterior de gran quantitat de brossa. En aquest cas, l'espai s'ha utilitzar en diferents ocasions com a abric i contenidor d'escombraries (fig. 3).

Abans d'iniciar l'excavació, l'equip va realitzar una prospecció superficial de la zona mitjançant detectors de metalls. Tenint en compte que el territori comprès entre el poble de Corbera, i entorns, fins a l'encreuament de Camposines va esdevenir una zona d'intens conflicte logístic, era necessari cobrir l'àrea per registrar qualsevol material que pogués esdevenir significatiu per l'estudi i interpretació del context històric de l'estructura arqueològica. No obstant això, el resultat de la prospecció va ser negativa. El moviment constant de les terres de cultiu, la construcció de carreteres i camins propers a l'àrea d'intervenció i el constant ús antròpic de la cova van dificultar l'èxit de la localització i registre de materials. A més, segons el què ens han pogut constatar els propietaris i veïns de la zona, el jaciment també s'ha vist afectat per l'activitat furtiva, generant així, buits d'informació en el context de la investigació.

Posteriorment, es va rebaixar el nivell del camí municipal⁸ (fig. 3), que dificultava l'accés al refugi, i seguidament l'excavació es va estructurar per diferents equips, un per cada boca d'entrada i sortida anomenats: Sector 01, Sector 02 i Sector 03 (fig. 4). En aquest cas, es va decidir treballar per sectors per un motiu pragmàtic; racionalitzar els es-

8. Amb el permís de l'Ajuntament de Corbera d'Ebre, es van rebaixar uns 50 cm del nivell del camí rural mitjançant una excavadora.

forços per realitzar les tasques arqueològiques. A més, la distància entre els diferents sectors no només facilitava la divisió de les tasques d'excavació, sinó, que al mateix temps, es podia realitzar amb facilitat la comunicació, coordinació i gestió de tasques com el registre i la documentació dels materials descoberts.

L'excavació, pròpiament, es va portar a terme seguint l'anomenat mètode de Harris, és a dir, per unitats estratigràfiques. En referència a les estructures i al material arqueològic, aquests es van registrar i inventariar. Molts d'aquests materials, sobretot metalls, però, tot i ser documentats es van descartar pel seu mal estat de conservació. A part d'això, la resta de materials documentats sí que han pogut ser fàcilment identificats.

Amb tot, la intervenció va posar al descobert una estructura negativa clarament originada per agents antròpics durant la Batalla de l'Ebre. Tant la morfologia com la tècnica constructiva presenten característiques similars a altres refugis observats en altres àrees, on la batalla va tenir impacte (Tormo, 2015). A part d'això, tal com s'ha comentat, el refugi disposa de tres accessos connectats a una galeria de túnels i petites estàncies, destinades al repòs dels soldats. El número d'accessos i les grans dimensions que presenta —11m de llargada, 4m de profunditat i 1,20m d'alçada aproximadament— podrien fer pensar que realment hagués pogut funcionar com un lloc de comandament capaç d'albergar una quantitat notable de soldats (10-12 soldats i oficials), si també es té en compte que la seva orientació geogràfica facilita d'una visibilitat i d'un control estratègic de la vall.

Segons el què s'ha pogut registrar, la cova s'hauria construït aprofitant la formació d'una terrassa fluvial. En aquest sentit, l'estructura es componia per una estratigrafia clarament definida, formada per una compactació de graves amb matriu sorrenca, llims i còdols de riu. A part d'això, el refugi presenta altres unitats estratigràfiques (UE) negatives que s'haurien utilitzat com a espais de descans o per col·locar-hi objectes (fig. 5). En referència als pocs objectes arqueològics localitzats durant la intervenció arqueològica⁹, aquests corresponen majoritàriament a elements de construcció (pics, claus, fusta, etc.), materials d'ús quotidià dels soldats (llaunes de menjar, coberts, restes de plats d'alumini, fragments de paper, etc.), materials de vestimenta (botons, sivelles, cuir, etc.), material de guerra (cartutxos, beines), i ossos d'animals.

La primera entrada-sortida al refugi connecta amb una galeria orientada cap al nord-est —denominada com a Sector 01— i es bifurca en dos punts, que acaben connectant amb la galeria del Sector 02. En aquest cas, les UE negatives registrades, que presenten una forma de finestres interiors, s'haurien utilitzat com a petits espais funcionals per recolzar o guardar objectes (fig. 5). A part d'això, els materials arqueològics destacats es

9. Els diversos objectes arqueològics documentats es van localitzar pràcticament a prop de les boques d'accés al refugi, ja que van quedar ràpidament colmatats pel sediment acumulat del camí rural. Això va permetre que els objectes es conservessin in situ i que no fossin fàcilment visibles ni accessibles.

Figura 4: Planta aproximada del refugi i ubicació dels materials localitzats: a) Llaunes de menjar; b) Suport d'un cobert (cullera o forquilla); c) Cartutx 25 Remington; d) Baix relleu antropomòrfic; e) fragments de roba f) Conservació de la part superior d'un pic; g) Sivella de cinturó; h) Botó d'uniforme; i) Fragments de paper; j) Restes d'una caixa metàl·lica.

Figura 5. Fotografies de l'interior de la galeria del S.01.

localitzen majoritàriament a prop de la boca d'accés, i corresponen a elements clarament d'ús quotidià com llaunes de menjar, mànec d'una cullera o forquilla i com a material bèl·lic, un cartutx i una beina que, tot i el mal estat que presenten, no van ser utilitzats (fig. 6).

Quant a la galeria de la segona entrada-sortida (Sector 02), aquesta connectaria directament amb el sector 01 i Sector 03. Destaquem, en aquesta ocasió, la presència d'un petit espai de descans del/s soldat/s en forma de banqueta per assentar-se i/o recolzar-se (fig. 7). A més a més, a la paret frontal d'aquest espai funcional, s'hi ha localitzat un baix relleu que podria correspondre a la figura antropomòrfica d'una dona. En aquest cas, però, només s'ha conservat el què seria la part de les cames (fig. 8). Pel què fa als materials arqueològics registrats, també localitzats majoritàriament a prop de boca d'accés, destaquen les restes d'un pic que haurien utilitzat per construir el refugi¹⁰, una sivella de cinturó, un botó d'uniforme, i fragments del què podria haver estat el sac o una bossa d'un soldat.

Finalment, respecte la tercera i última entrada-sortida del refugi (Sector 03), la galeria de túnels connectaria per una banda amb el Sector 02 i, també amb una altra estància d'aproximadament dos metres de profunditat (fig. 9). En comparació amb els altres dos sectors excavats, aquest presenta molts pocs materials arqueològics. D'entre aquests, destaquen les evidències fragmentàries d'un paper que podria haver correspost a les restes d'una carta o d'un fulletó de propaganda republicana i dues caixes metàl·liques (fig. 10).

Conclusions

La intervenció arqueològica a Molí de Ferriol ha permès documentar un refugi republicà operatiu durant la Batalla de l'Ebre. Segons ens informen algunes dades historiogràfiques i arqueològiques, aquesta estructura podria haver correspost a un lloc de comandament de la XIII i XV Brigada Internacional. No obstant això, i tal com temíem des de l'inici, l'accessibilitat i usabilitat antròpica d'aquest lloc no han permès conservar abundants evidències arqueològiques relacionades amb l'ús històric de l'espai. Per aquest motiu, el recolzament de les fonts historiogràfiques i de les poques dades arqueològiques obtingudes, han estat clau per recolzar la hipòtesi de què aquest refugi hagués pogut funcionar, realment, com un lloc d'organització, control i comunicació militar de les forces republicanes.

Tal com s'ha comentat en el context històric, Molí de Ferriol, així com les àrees circumdants, es van veure afectades per intensius combats d'artilleria i bombardejos de l'aviació alemanya i italiana. En aquest cas, un dels objectius principals de la intervenció era que la prospecció superficial ens permetés documentar la presència i quantitat de

10. En alguns punts de les galeries del refugi també s'evidencien marques de pics dels soldats.

Figura 6. Objectes arqueològics més destacats del sector S.01:
a) Llaunes de menjar;
b) Suport d'un cobert
(cullera o forquilla);
c) Cartutx 25 Remington.

Figura 7. Fotografies de l'interior de la galeria del S.02. A la segona fotografia es pot observar un dels espais de repòs dels soldats en forma d'un petit banc per assentar-se.

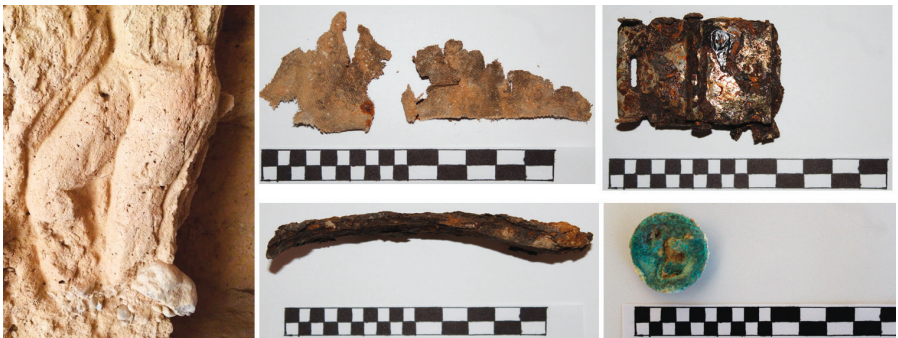

Figura 8. Objectes arqueològics més destacats del sector S.02: d) Baix relleu automòrfic, del qual només s'han conservat la part de les cames; e) fragments de roba procedents de la bossa d'algun dels soldats; f) Conservació de la part superior d'un pic; g) Sivella de cinturó; h) Botó d'uniforme.

Figura 9. Fotografies de l'interior de la galeria del S.03. A la segona fotografia es pot observar l'espai de descans dels soldats més gran de l'estructura.

Figura 10. Objectes arqueològics més destacats del sector S.03: i) Fragments de paper d'alguna carta o propaganda republicana; j) Restes d'una caixa metàl·lica.

material bèl·lic generat per la pugna entre els soldats nacionals i republicans a la zona. No obstant això, l'activitat de furtius i d'aficionats a la temàtica dels fets han dificultat l'obtenció de resultats qualitatius. A part d'això, el bon estat de l'estructura confirma que no es va veure afectada per l'aviació i artilleria de les forces nacionals. Segons l'estratigrafia registrada, un cop el refugi va complir amb la seva finalitat militar, aquest va ser abandonat i posteriorment ocupat per altres accions naturals i antròpiques, que dificultarien la conservació de materials *in situ*: ocupació de la cova per animals¹¹, ús del refugi com a espai d'activitats lúdiques per veïns i gent del poble, com a allotjament per a viatgers i,

11. Algunes de les unitats estratigràfiques negatives que es van registrar a les parets del refugi corresponien a caus d'animals.

també, com a dipòsit d'escombraries i de sediments, procedents dels cotxes que circulen pel camí rural que es troba just davant dels accessos del refugi.

Per altra banda, no es va detectar cap altre estructura que pogués formar part d'una trama militar més complexa, com trinxeres, etc. Si bé, no podem obviar que l'àrea d'excavació es localitza entremig de diferents demarcacions cadastrals, i, per un camí municipal, protegit per la jurisdicció de l'Ajuntament. Aquests factors condicionaren a l'equip en el moment d'actuar més enllà de l'estructura d'estudi. Tot i això, el bon estat de conservació del refugi ha estat molt beneficiós per documentar el què hauria estat un refugi militar de la Batalla de l'Ebre. La posició geogràfica, les dimensions, les característiques constructives i el context històric en el que va ser construït li donen un caràcter únic, sobretot si es té en compte que encara existeixen buits d'informació respecte la resistència i defensa de les posicions republicanes a les àrees del sud de la carretera de Corbera, com és el territori de Molí de Ferriol.

Agraïments

La intervenció arqueològica no hagués estat possible sense la col·laboració d'historiadors i arqueòlegs de la Universitat de Barcelona i de la Universitat de Glasgow; Clau-dia Nuñez, Persis Loomis, Ferran Bonet i Kevin Woolard, així com de membres del grup de recerca DidPatri: Gemma Sebares, Rafel Sospedra, Gemma Cardona i Lorena Jiménez. S'agraeix també al Sr. Antonio Álvarez, alcalde de Corbera d'Ebre i dels veïns de la zona, en concret del Dr. Willie i la Sra. Sheila Marshall, pel seu constant interès i suport durant la investigació. Tampoc oblidar la gran ajuda de l'Andrea Porcar en la realització de tasques com l'estudi i la documentació dels materials arqueològics. Finalment, agrair al grup Lo Riu de la Fatarella i al Sr. Alan Warren que segueixen desenvolupant una important tasca com a agents locals que vetllen per la recuperació, protecció i valorització del patrimoni de la Guerra Civil espanyola a les Terres de l'Ebre.

Referències bibliogràfiques

- AYÁN, X. (2016): «¿Un mundo en guerra?: Públicos, comunidades y Arqueología del Conflicto», a A. PASTOR i A. RUIZ: *Arqueología y comunidad. El valor social del patrimonio arqueológico en el siglo XXI*, Barcelona: 259-276.
- CABRERA CASTILLO, FRANCISCO (2002). *Del Ebro a Gandesa. La batalla del ebro julio-noviembre 1938*, Editorial Almena, Madrid.
- CASTELL, E.; FALCÓ, L.; HERNÁNDEZ, F.X.; JUNQUERAS, O.; LUQUE, J.C.; SANTACANA, J. (1999): *La Batalla de l'Ebre. Història, paisatge i patrimoni*, Editorial Pòrtic, Barcelona.
- (1999): «Interpretar la Batalla del Ebro. Los campos de batalla como recurso didáctico», *Iber. Didáctica de las Ciencias Sociales, Geografía e Historia*, N° 19: 85-98.

- DE MIGUEL, J.; SÁNCHEZ, A. (). *La guerra civil española. Día a día 1936-1939*, Editorial Lisboa, Madrid.
- GONZÁLEZ-RUIBAL, A. (2011): «Digging Franco's trenches: An archaeological investigation of a Nationalist position from the Spanish Civil War», *Journal of Conflict Archaeology* 6(2): 97-123.
- (2016): *Volver a las trincheras*, Editorial Alianza Ensayo, Madrid.
- (2007): «Making things public Archaeologies of the Spanish Civil War», *Public Archaeology*, 6(4): 203-226.
- GONZÁLEZ, E.; BEJEGA, V.; AYÁN, X.; MARÍN, C.; RODRÍGUEZ, J.; COMPAÑY, G.; ÁLVAREZ, J.A.; MONTORO, J.; GONZÁLEZ, A. (2017): «Castiltejón, un puesto avanzado republicano en el Frente Norte (Puebla de Lillo, León)», *Ebre 38. Revista Internacional de la guerra civil (1936-1939)*, 7: 211-238.
- HENRÍQUEZ CAUBIN, J. (2009): *La Batalla del Ebro. Maniobra de una División*, Editorial Silente, Madrid.
- HERNÁNDEZ, F.X.; RUBIO, X. (2007): «La batalla de l'Ebre. Complexitat i co-evolució», *Ebre 38. Revista internacional de la guerra civil (1938-1939)*, 7: pàgines
- HERRERO, X.; AYÁN X. (2016): «De las trincheras al museo. Sobre el recinte proceso de patrimonialización de la Guerra Civil española en Euskadi», I. ARRIETA: *Lugares de memoria traumática: representacions museogràfiques de conflictes polítics y armados*: 99-122.
- ÍÑIGUEZ, D.; GESALÍ, D. (2010): *Guerra aèria a la batalla de l'Ebre*, Editorial Polemos, Madrid.
- MATEO MERINO, P. (1986): *Por vuestra libertad y la nuestra. Andanzas y reflexiones de un combatiente republicano (1936-1939)*, Editorial Asociación de Amigos de las Brigadas Internacionales, Madrid.
- MARTÍNEZ REVERTE, J. (2017). *La batalla del Ebro*, Editorial RBA Libros S.A., Barcelona.
- RUBIO, X.; HERNÁNDEZ, X. (2013): «El Cruce del río y el ataque a Gandesa», *Desperta Ferro*, 3: 22-31.
- TAGÜEÑA LACORTE, M. (1973): *Testimonio de dos guerres*, Editorial Oasis, México D.F.
- TORMO, D. (2015): «Intervencions realitzades pel COMEBE: Espais de les Deveses i Barrancs, lloc de comandament de la Fatarella, Turó de Valljordà i Punes de Millet», *Actes de la I Jornada d'Arqueologia i Patrimoni de la Guerra Civil al Front de l'Ebre*, Tortosa: 21-32.